

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

NİGAR VAQİF qızı SEYİDOVA

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏ
PROBLEMLƏRİ

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
Akademik, filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Abbas Qurban oğlu Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponətlər: **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Xarici dillər və onun tədrisi metodikası
və ingilis dili kafedraları

Müdafiə «____» _____ 2017-ci il saat «____» Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, V mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

İŞİN ÜMUMİ XÜSUSIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün başqa vahidləri kimi, frazeoloji birləşmələrin də yaranma mənbəyidir. Xalqın təfəkkürünün inkişaf mərhələlərini, onun milli mədəniyyətini, başqa xalqlarla ictimai, siyasi, iqtisadi əlaqələrini dərinədən öyrənməyə imkan verən frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyaya həsr olunmuş tədqiqatlar az deyil. Lakin frazeologiyanın bir sıra problemləri öz çoxşaxəliliyi və mürəkkəbliyinə görə hələ də özünün tam həllini gözləyir. Respublikamızda ingilis dilinin öyrənilmə dinamikası başqa xarici dillərlə müqayisədə daha yüksəkdir. Genetik cəhətdən Azərbaycan dilindən köklü şəkildə fərqlənən ingilis dilini öyrənərkən azərbaycanlılar müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər, bu da daha çox onların müxtəlif sistemli dillər olmasından irəli gəlir. Bu sahədə yerinə yetirilən tədqiqat işlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin sürətlə artması problemin aktual olmasını bir daha sübut edir.

Son dövrlər frazeologiyaya aid yazılmış çoxsaylı məqalə, monoqrafiya və dissertasiyalar göstərir ki, bu sahəyə maraq və diqqət hələ də davam edir və öz aktuallığını itirməmişdir. Lakin frazeologiyaya aid çox yazılsa da, həmçinin lüğətlər nəşr olunsada bütün bunlar hələ frazeologiya ilə bağlı bir sıra problemlərin tam həlli demək deyildir. Ona görə də frazeologiya mövzusunda elmi-tədqiqat işləri aparmağa yenə də ehtiyac duyulur. Dilçilikdə müstəqil bir sahə olan frazeologiya öz aktuallığını itirmir, əksinə, ona maraq daha da artmaqdadır.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin müqayisəli tədqiqi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Belə ki, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin yaranma prosesinin tədqiq olunması həmin dillərin daxili qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir, bu birləşmələrin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür yaradır. Frazeoloji birləşmələrin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl səciyyəsi ilə yanaşı onların işlənmə xüsusiyyətlərinin təhlili də həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Yaşadığımız qloballaşma dövründə ölkəmizin başqa dövlətlərlə mədəni, siyasi, elmi-texniki və iqtisadi əlaqələrinin daha da genişləndiyi bir zamanda yeni texniki və elmi nailiyyətlərin öyrənilməsi üçün elmi və bədii

əsərlərin tərcüməsi böyük rol oynayır. Elm və texnikanın sürətli inkişafı həm də yeni anlayış və məfhumların meydana çıxmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, beynəlxalq aləmdə ingilis dilinin nüfuzunun getdikcə artması ilə əlaqədar olaraq təkcə leksik vahidlər deyil, həm də çoxsaylı frazeoloji birləşmələr bəzən bir dildən başqa dilə, eyni zamanda, ikinci dilin vasitəsi ilə də başqa dilə keçə bilər. Azərbaycan dilinə gəldikdə isə bu proses hələ keçmiş sovet dövründən rus dili vasitəsilə başlamışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq aləmə sürətli inteqrasiyası ilə bağlı onun ingilis dili ilə bilavasitə təmasları gündən-günə genişlənir. Amma bu o demək deyildir ki, ingilis dilinə xas olan söz və frazeoloji birləşmələrin alınmasında rus dilinin vasitəçiliyi tamamilə yox olmuşdur. Bu prosesdə rus dilinin rolu hələ də qalmaqdadır.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin müqayisəli tədqiqi, habelə onların tərcüməsi yollarının yaranmasına bir sıra amillər təsir edə bilər. Birincisi, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin yaranma prosesinin araşdırılması həmin dillərin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. İkincisi, belə birləşmələrin tədqiqi həmin dili və onun leksik sisteminin inkişafını düzgün dərk etməyə imkan verir ki, bu da dilçilikdə daim aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini ingilis dilində frazeoloji birləşmələr və tərcümə prosesində onların yaratdığı problemlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti frazeoloji birləşmələrin müqayisəli tədqiqindən, dilçilik baxımından onların struktur-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsindən və tipoloji əsasda düzgün verilməsi yollarının aşkar edilməsindən ibarətdir.

Əsas götürdüyümüz ingilis və müasir Azərbaycan dillərinin zəngin frazeoloji fondunun tərcümə prosesində hansı üsullarla çevrilməsi dissertasiyanın aparıcı xəttini təşkil edir. Bu məsələ təkcə tərcümə sahəsində deyil, ümumi tədris prosesində də olduqca önəmli yer tutur. Tərcümə prinsipləri imkan verir ki, frazeoloji birləşmələrin transformasiyasında implikasiya nəzərə alınsın.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin, onların qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və müasir ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qarşıya çıxan problemlərin aşkar olunub, aradan qaldırılması üçün müəyyən yol və üsulların irəli sürülməsidir. Bu məqsədlə bir sıra vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- ingilis dili frazeologiyasının əsas anlayışlarını müəyyənləşdirmək və Azərbaycan dilində onların oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisəyə cəlb

etmək;

- frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi yollarını aşkar etmək və onların düzgün ekvivalent və analoqlarını nəzərdən keçirmək;

- sözlərin referensial, pragmatik, dildaxili mənalərini və onların tərcümə prosesinə təsirini öyrənmək;

- tədqiq olunan ingilis və Azərbaycan dillərində üslubi məqamları və onların frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi prosesinə təsirini aydınlaşdırmaq;

- dil iyerarxiyasının tərcümə mərhələlərini ayırd etmək;

- üslubi fiqurların – metafora, metonimiya və başqa freymlərin (vasitələrin) tərcüməsi problemlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir və hər bir dilə (ingilis və Azərbaycan) məxsus frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus cəhətləri araşdırılır, ümumi və fərqli xüsusiyyətləri aşkar edilir, müqayisə zamanı frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi problemləri təhlil edilir və bu birləşmələrin bir dildən başqasına tərcüməsinin əsas yol və üsulları müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Dissertasiyanın tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı əsasən, müqayisəli-tarixi (müqayisəli-tutuşdurma), təsviri metodlarından istifadə edilmişdir.

Bu metodların köməyi ilə dil materiallarının ümumiləşdirilməsi mümkün olmuşdur. Bununla yanaşı, bütün frazeoloji birləşmələrə konkret substansiya və funksiyaların birliyi olan asimmetrik dil sistemi kimi yanaşılmış, onların Azərbaycan və ingilis dillərinə tərcüməsi spesifikasiyası araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Frazeoloji birləşmələrin dildaxili və dilxarici strukturunun, müxtəlif dillərdə onların əhəmiyyətinin aşkar edilməsi, bu birləşmələrin başqa dilə düzgün tərcüməsi yollarının, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və işlənmə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq yaradır. Müxtəlif sistemli dillərin frazeologiyasının əsas anlayışlarının araşdırılması, eyni zamanda linqvistik təhlilin daha səmərəli prinsipləri əsasında düzgün tərcümə metodlarının müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti hesab oluna bilər. Tədqiqatın nəzəri bazasını ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin təhlili və tərcüməsi problemlərinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyat təşkil edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə bu işdən müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tədqiqat metodlarının müəyyənləşdirilməsində, tərcümə nəzə-

riyyəsində, leksikologiyadan dərs vəsaitlərinin, eyni zamanda mükəmməl tərcümə lüğətlərinin hazırlanmasında yararlı hesab oluna bilər. Tədqiqat işindən müəllimlər, tərcüməçilər və eləcə də gənc tədqiqatçılar da faydalana bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləri müqayisəli şəkildə araşdırıldığından frazeoloji lüğətlərdən, Azərbaycan və xarici dillərdə nəzəri ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Qədim zamanlardan indiyədək dildə frazeoloji birləşmələrin mövcud olması və nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu barədə bütün elmi və bədii ədəbiyyatlardan götürülmüş nümunələr, filosof və dilçi alimlərin frazeoloji vahidlər barəsində yürütdükləri fikirlər, frazeologiyanın təşəkkül tapma dövründə bütün tədqiqatlar, əlyazmalar və leksikoqrafik vəsaitlər dissertasiyanın başlıca materialını təşkil edir. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələr müxtəlif elmi mənbələrdən və internet saytlarından toplanmışdır.

Müdafiəyə təqdim edilmiş müddəalar:

- tərcümə prosesində frazeoloji birləşmələr tərcümənin keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərdən biridir;

- tərcümə prosesində frazeoloji birləşmələrin mənalının mətnə uyğun verilməsi tərcümənin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır;

- frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sayının çox olması, onların düzgün tərcümə imkanlarını çətinləşdirir;

- frazeoloji birləşmələrin mətn daxilində düzgün aydınlaşdırılması tərcüməni xeyli asanlaşdırır;

- tərcümə prosesində baş verən müxtəlif transformasiyaların xarakteri ayrı-ayrılıqda açıqlanır;

Tədqiqat işində frazeoloji birləşmələrin tərcümə və kalka olunma, habelə ekvivalent çevirmə (əvəzlənmə) imkanları, onların semantik cəhətdən müəyyənləşməsi yolları aydınlaşdırılır və müxtəlif sistemli dillərdə paralelləri müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin tərcümə olunma və əvəzəlmə imkanları da öyrənilir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 10 elmi məqalə, o cümlədən bir məqalə xaricdə çap olunmuşdur. Eyni zamanda mövzu ilə bağlı müxtəlif konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işin elmi yeniliyi göstərilir, nəzəri və praktik əhəmiyyəti işıqlandırılır; tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, mənbələri müəyyənləşdirilir, müdafiəyə təqdim edilmiş müddəalar və dissertasiyanın aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

I fəsil **“Frazeoloji birləşmələr problemi”** adlanır və üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları nəzəri və praktiki mənbələr əsasında izlənilir.

Dilçilər arasında frazeologizmlər və onların spesifik xüsusiyyətləri barədə vahid fikrin mövcud olmaması onun tədqiqat obyektı kimi mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Dilin frazeoloji vahidlərinin öyrənilməsi bir çox dilçilərin tədqiqat işlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Ş.Ballinin, V.V.Vinoqradovun, A.A.Şaxmatovun, İ.İ.Sreznyavskinin, S.İ.Ojeqovun, Z.A.Bulaxovskinin, N.M.Şanskinin; Azərbaycan alimlərindən M.Hüseynzadənin, A.M.Qurbanovun, N.R.Rəhimzadənin, S.Ə.Cəfərovun, H.A.Bayramovun, Ə.H.Hacıyevanın, M.M.Mirzəliyevanın, N.Ç.Vəliyevanın və başqa dilçilərin konkret fikir və konsepsiyalarının icmalı verilir və onlara münasibət bildirilir.

Fəslin ikinci yarım-fəslində frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində yaranan problemlərin tədqiqi tarixindən bəhs olunur. Burada uzun illərin tədqiqat işlərinin nəticəsi ön plana çəkilir. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində yaranan problemlərdən biri onun semantikasındadır. Görkəmli rus dilçisi V.A.Kunin onların beş əsas aspektini önə çəkir.

Bu aspektlər reseptor dildə müvafiq ekvivalentlərin seçilməsində mühüm rol oynayır. Həmin aspektlər bunlardır: 1) frazeoloji birləşmələrin məcazi mənası, 2) frazeoloji birləşmələrin hərfi mənası, 3) frazeoloji birləşmələrin emosional çaları, 4) frazeoloji birləşmələrin üslubi məqamları və 5) frazeoloji birləşmələrin milli koloriti¹.

Bütün bu beş aspekt arasında əsas hədəf bu vahidlərin məcazi mənasıdır. Məsələn, *to bark to the moon* (qabaqcadan proqnoz vermək, qabaqcadan söz vermək), *to skate on a thin ice* (risk etmək), *out of character* (namünasib), *to play a losing game* (plan cızmaq), *a sorry sight//to look a sorry sight* (məzlum görünmək, təəssüf doğuracaq şəkildə görünmək) və s.

¹ Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины, Автореф., док. дисс., М., 1964, с. 15

Tədqiqat göstərir ki, frazeoloji birləşmələrdə nəzərə çarpan multikultural idiomatik ekvivalentliyin müxtəlif formaları mövcuddur. Belə ekvivalentlik tərkibində somatik vahidlər işlənən frazeoloji birləşmələrdə daha yüksəkdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilinin somatik vahidlər sistemində ekvivalentlik daha qabarıqdır. Bu cəhəti onunla izah etmək olar ki, Azərbaycan və ingilis dilləri müxtəlif sistemli dillərdir və bu birləşmələrin sintaktik tərkibində fərqli cəhətlər istənilən qədərdir. Dillərin müxtəlif sistemliliyi belə birləşmələrin tərkibindəki komponentlərin sayında və işlənmə sırasında özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı əsas problemlərdən biri üslubi fiqurlardır. Bu halda tərkiblərin birbaşa mənalarından uzaq olan mənaları seçməyə imkan olduğu kimi, əksər hallarda müstəqim (ilkin) mənalara da əl atırlar ¹. Məsələn, *April weather* "dəyişkən hava, gah günəşli, gah da yağışlı" mənasını verdiyi halda, bu ifadə bəzi insanlara xas olan "dəyişkən əhval-ruhiyyə" kimi də tərcümə olunur və əhval-ruhiyyənin "Aprel havası" kimi dəyişildiyini xarakterizə edir.

Bu yarımfəsildə mənanın funksional köçürülməsi ilə metafora arasında olan fərq aydın şəkildə göstərilir.

Dilçilikdə məcazilik frazeoloji birləşmələrin təsəvvür baxımından formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Xoşbəxtlik, nifrət, məhəbbət, qorxu, təəccüb, əsəb və s. kimi hissləri ifadə edən bir çox frazeoloji birləşmələrin düzgün anlaşılması ingilis və Azərbaycan dillərində emosiya ifadə edən metaforaların mövcudluğuna səbəb olur.

Sinekdoxa da dilin obrazlı ifadə vasitələri sırasındadır. O, müxtəlif mənə dəyişmələri, məcazlaşma üsullarındandır. Mənə dəyişmələrindən biri olan funksional dəyişmə çoxmənalılığın yaranmasında mühüm rol oynayır. Funksional mənə köçürülməsi məsələsində ən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, burada nəzərdə tutulan əşya və hərəkətin hər bir funksiyası əsas hesab olunur. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan əşyanın xarici görkəmi, forması, hərəkətin icra tərzini və s. dəyişsə də, onların ümumi funksiyası əvvəlki kimi qalır. Məsələn, *cock and bull story* - yalan, uydurma. Buradakı *cock* (xoruz) və *bull* (öküz) fərqli ölçü və əlamətlərə malik canlılar olsa da, onların bir ifadə tərkibində işlədilməsi yeni mənə köçürülməsi yaradır, ifadə isə "yalan və uydurma" mənasını verir. Məsələn:

You want me to believe some cock and bull story that you're late

¹ Федоров А.В. Основы общей теории перевода (Лингво. проблемы), М.: ВШ, 1983, с. 123

*getting home, because you got lost and then ran out of gas*¹ - İstəyirsən ki, mən sənin dediyin yalana inanım ki, yolu azdığından və sonra benzin qurtardığı üçün evə gec gəlmişəm.

Başqa bir misala nəzər salaq: *fat cat* – “tənbəl” mənasında olan bu ifadədə işlənmiş *cat* (pişik) sözü həmişə tənbəllik simvolu kimi işlədilir. Lakin *fat cat* (*hərf.* kök pişik) bu funksiyanı bir qədər də qüvvətləndirir, çox varlı və tənbəl adamlara aid olur. Əlbəttə, burada metaforikləşmə daha güclüdür, amma bildiyimiz kimi, metaforikləşmə frazeoloji birləşməyə (phraseological units) xas olan xüsusiyyətdir. Məsələn:

*Richard is a fat cat businessman. He owns several supermarkets*². – Riçard tənbəl və dünyanı vecinə almayan varlı iş adamıdır. Onun bir neçə supermarketi var– Bu ifadə (*a fat cat*) ancaq kişilərə aid edilir.

Mənanın funksional köçürülməsi metafordan fərqlidir.

Metaforda obyektin əsasən daxili və xarici oxşarlığı, funksional məna köçürməsində isə iki obyektin vəzifə və funksiyaca oxşarlığı əsas götürülür. Məsələn, *to stand on one's two feet* frazeoloji birləşməsində əsas olan *to stand* sözünün ilkin funksiyası olan “dayanmaq, durmaq” mənasını daşıyaraq sabitləşərək çoxmənalılıq yaratmışdır: 1) özünə güvənmək; 2) öz gücünə dolanmaq; 3) özündə güc toplamaq və s.

Beləliklə, metaforda adlandırma və səciyyələndirmə funksiyası olduğu halda, funksional köçürmədə səciyyələndirmə xüsusiyyəti olmur.

Bəzən çoxmənalı frazeoloji birləşmənin mənalarından biri birləşmənin başqa mənalarından ayrılıb, müstəqil mənalı birləşmə kimi də işləyə bilər. Bu zaman əvvəlki birləşmə ilə onun yeni mənaları arasında semantik əlaqə qırılır və nəticədə omonimlik yaranır. Misallara nəzər yetirək: *sad dog* – 1) (*zaraf.*) şulucq, dəcəl; 2) kədər doğuran, qəm gətirən, qəmgin, yaxud da, *next door (to)* – 1) yanında, yaxınlıqda, qonşuluqda; 2) ərəfəsində, sərhəddində, lap az qalmış və s. Misallardan görüldüyü kimi, frazeoloji omonimlər fonetik tərkibcə eyni, mənaca isə fərqli nitq vahidləridir. Frazeoloji omonimlərin yaranma yolları da müxtəlifdir. Belə ki, onların bəziləri frazeoloji birləşmələrin ümumi mənalarının dağılması və ya qismən parçalanması nəticəsində yaranmışdır.

¹ Shelley V.L., *Something to Grow About, A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use*, 1993, p. 37

² Shelley V.L., *Something to Grow About, A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use*, 1993, p. 37

Fəslin üçüncü yarım fəslində sərbəst birləşmələrin yaranması tədqiq olunur və onların frazeoloji birləşmələrlə oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır; Azərbaycan və xarici dilçilərin bu məsələ ilə bağlı fikir və konsepsiyaları nəzərdən keçirilir. Bizim fikrimizcə sabit söz birləşmələri qrammatik cəhətdən konkret spesifik xüsusiyyətlərə malik deyil. Leksik cəhətdən bölünməz birləşmələr olan sabit söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmələr kimi baxmaq olar, çünki onlar adi birləşmələr kateqoriyasından fərqli spesifik əlamətlərə malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmə şəklində qəbul edilən ifadələr sərbəst söz birləşmələrinin struktur tipləri əsasında formalaşır. Sərbəst söz birləşmələri dildə uzun müddət işlənməklə həqiqi mənasından əlavə, bəzən də yeni məcazi məna da kəsb edə bilər.

Azərbaycan dilində sərbəst söz birləşmələri əsl qrammatik birləşmə kimi sintaktik təlimin əsas və vahid obyekt, sabit birləşmə isə dilin tarixi inkişafı prosesində yaranmış və dilimizə dəyişmədən, hazır şəkildə gəlmiş və danışıqda işlənən birləşmələrdir¹. Bu birləşmələrin bəzən oxşar cəhətlərinin olması Azərbaycan və ingilis dillərində onların mənşəyi ilə bağlı olur. Bu birləşmələr hər iki dildə eyni mənşəyə malik olduqlarından oxşarlıq yaradır. Məsələn: *small change* – xırda dəyişiklik (sərbəst birləşmə), *small change* – xırda pul, həyatın xırda-para işləri (sabit birləşmə); *big boy* – böyük qardaş, dost (sərbəst birləşmə), *big boy* – ağır artilleriya (*hərb*) (sabit birləşmə), Azərbaycan dilində *üz çevirmək* (sərbəst birləşmə), *üz çevirmək* – bir kəsdən uzaqlaşmaq mənasında (sabit birləşmə), *ayağından çəkmək* (sərbəst birləşmə), *ayağından çəkmək* – mane olmaq, badalaq vurmaq (sabit birləşmə).

Sərbəst söz birləşmələri ilə sabit söz birləşmələrini belə dəqiqləşdirmək olar ki, sabit söz birləşmələri də cümlə üzvü ola bilər, lakin sərbəst söz birləşmələrində komponentlər mənasına görə müstəqil olur. Məsələn: *a bad penny* - saxta sikkə (sərbəst söz birləşməsi), *a bad penny* - yaramaz adam (sabit söz birləşməsi).

Sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən sintaktik xüsusiyyətlər qismində, ilk növbədə, sabit söz birləşmələrində komponentlər arasında sintaktik əlaqələrin zəifləməsidir, sonra isə sabit söz birləşmələrinin sintaktik bölünməzliyidir. Əslində sabit söz birləşmələrində olan sözlər arasında sintaktik əlaqələr sərbəst söz birləşmələrində olan sözlər arasındakı əlaqədən heç nə ilə fərqlənmir. Burada sintaktik əlaqələrin zəifləməsi yox, söz birləşməsinin semantik cəhətdən yeniləşməsindən irəli

¹ Seyidov Y. Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri, Bakı, ADU nəşri, 1964, s. 36

gələn sintaktik funksiyaların dəyişməsidir¹. Yəni sərbəst söz birləşmələrində olduğu kimi, həmin sintaktik funksiyaları saxlayan sabit söz birləşmələri sözlər arasında sintaktik əlaqələrin daxili xüsusiyyətlərini saxlayır. Məsələn, *black market* (yarmarka), *black sheep* (üz qarası), *red carpet* (şan-şöhrət) kimi birləşmələr frazeoloji birləşmələr olduğu halda, *wide awake* (tamam yuxudan oyanmış), *make an attempt* (cəhd etmək) kimi birləşmələr həm sərbəst, həm də frazeoloji birləşmə şəklində işlədilir.

Frazeoloji birləşmələrin cümlədə bir üzv kimi çıxış etməsi artıq qəbul edilmişdir. Məsələn: *on one's hands* (əlində, bir kəsin öhdəsi) birləşməsi cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edir. *He has a large family on his hand* (Onun öhdəsində böyük bir ailə var) (Where?) (Harada?); *to make hand* (uğur qazanmaq) - *As for practising at the bar he should not make hand of that* - Hüquqi nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda....o, bu işində uğur qazana bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün söz birləşmələri (istər sabit, istərsə də sərbəst) müxtəlif sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Frazeoloji birləşməyə daxil olan sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girir, onların komponentlərini artıq sərbəst söz hesab etmək olmaz. Məsələn: *hard nut* (kür(sərt) qoz) sərbəst birləşmədir, amma cümlə daxilində məcazlaşaraq "çətin, həlləilməz problem" kimi anlaşılır. Bu birləşmə "çətin, yolagəlməz adam" kimi mənalarda da işlədilir.

Frazeoloji birləşmələrə struktur cəhətdən yanaşıldıqda onların bəziləri söz birləşmələri, bəziləri isə cümlə formasında olur. Məsələn: "*Deaf nut!*", həm cümlə kimi "Mənasız iş", həm də söz birləşməsi kimi "çürük qoz" mənalarını verir.

Hər bir frazeologizmin bütöv leksik mənası olduğu halda, söz birləşmələrinin vahid leksik mənası olmur.

Sərbəst söz birləşmələrində sözlər öz müstəqilliyini saxladığı halda, frazeoloji birləşmələrin komponentlərini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil, onlar semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olmaqla yanaşı yüksək ekspressivliyə, emosionallığa və ifadəliliyə malik olur.

Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələrin yalnız mətn daxilində işlədilməsi ona görə vacibdir ki, mətn həm onların konkret mənasını tam şəkildə açıqlayır, həm də onların mətndəki digər sözlərlə əlaqələrinin real şərtlərini aşkar etməyə imkan verir.

¹ Rzayeva S.R. Frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları, f.ü.f.d.dis., Bakı, 2007, s. 41.

İkinci fəsil “**Müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji birləşmələrinin tərcüməsində yaranan problemlər**” adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə tərcümə zamanı yaranan çətinliklər açıqlanır, konkret misallar əsasında frazeoloji birləşmələrin şərhini və tərcüməsini çətinləşdirən bir sıra faktlar göstərilir. Məsələn: 1) frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırmaq olmaz; 2) frazeoloji birləşmələr mənbə dildə formasına görə reseptor dildəki birləşməyə oxşayır, lakin başqa mənə bildirir.

Bu fəsildə biz ingilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələrinin tərcüməsində baş verən çətinliklərin səbəblərini izah etməyə çalışmışıq. Onlardan biri budur ki, heç bir lüğət frazeoloji vahidlərin konkret mətndəki mənasını dəqiqliklə əhatə edə bilmir. Ona görə də tərcümə prosesində frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi ön plana çəkilir. Lüğətlərdə frazeologizmin tam ekvivalentləri ilə yanaşı, onların mənasının açılması da, fikrimizcə, vacib məsələlərdəndir. Belə bir şərh frazeologizmin mətni mənasının tapılması və onun adekvat tərcüməsi üçün yardımçı ola bilər.

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində çətinliklərdən biri də odur ki, bu və ya başqa sabit birləşmənin leksik mənası heç də həmişə onu təşkil edən komponentlərin fərdi semantikasından irəli gəlmir. Bu baxımdan tərcüməçilər arasında daim fikir ayrılıqları yaranır. Məsələn, onların bir qismi frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlərin kalka yolu ilə tərcüməsini bəyənir, bəziləri isə əksinə bu cür tərcümə yolunun düzgün olduğunu qəbul edir.

Tərcümənin növlərindən bəhs edərkən ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə və antonimik tərcüməni xüsusi vurğulamaq lazım gəlir. Azərbaycan mühiti üçün Əli (Əli, Vəli, Pirvəli -yəni fərqi olmadan hər hansı bir adam), yaxud da Məmməd nəsir (Bir həsirdir, bir Məmməd nəsir – yəni çox kasıbdır) kimi antroponimlər ümumiləşdirmə səciyyəlidir. İngilis dilində insan adlarının köməyi ilə düzələn idiomları araşdıran L.F.Şitova ingilis dilində analoji vəziyyətin *John, Jack, Tom, Harry və s.* antroponimlərin ümumiləşdirilməsi fikrini qeyd etmişdir. Məsələn, *John Bull* bütövlükdə götürüldükdə Böyük Britaniyanın, konkret olaraq isə İngiltərənin və ingilislərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır (John Bull)¹.

Konkretləşdirmə – ümumiləşdirmənin rəvərsiv tərcümə prosesidir, yəni ona əks olan tərcümədir.

¹ L.F.Şitova, Proper Name Idioms and Their Origins, Saint Petersburg: Anthology, 2013, p. 168

Linqvistik və ekstralingvistik faktorların tərcüməsində yaranan çətinliklər də frazeoloji birləşmələrdə bir sıra problemlər yaradır. Biz hesab edirik ki, frazeoloji birləşmələrdə yeni mənaların yaranma səbəbi əsasən ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır. Belə ki, ekstralingvistik amillər hər bir dilin tarixi inkişafında yaranır və frazeoloji birləşmələrin yeni mənə kəsb etməsinə səbəb olur.

Biz şifahi tərcüməyə də xüsusi diqqət yetirmişik və belə tərcümə işlərində çətinliyin əsas səbəbi mövcud iş şəraiti, avadanlığın nasazlığı, keçirilən tədbirə hazırlıq üçün vaxtın məhdudluğu və ya yoxluğu, mövzu ilə tanışlığın azlığı, bəhs olunan sahənin mürəkkəbliyi, həmçinin də bu sahədəki mürəkkəb anlayışlar ola bilər.

Bəzən elə hallar da olur ki, şifahi tərcümə zamanı tərcüməçinin buraxdığı səhvlər beynəlxalq qalmaqallara gətirib çıxarır. Məsələn, İrland tərcüməçiləri və Dilməncilər Birliyinin bülletenindən belə bir faktı göstərmək olar ki, İran prezidenti Mahmud Əhmədi Nicadın çıxışındakı “Qərb bizi nüvə texnologiyasına sahib olmaqdan məhrum etməməlidir” cümləsini dilməncə “Qərb bizi nüvə silahlarına sahib olmaqdan məhrum etməməlidir” kimi tərcümə etmiş və nəticədə İran 2006-cı ilin əvvəlində ABŞ-ın CNN kanalının öz ölkəsində yayılmasını qadağan etmişdir. CNN İran dövləti qarşısında rəsmi şəkildə üzr istədikdən sonra bu qadağa aradan götürülmüşdür¹.

Tərcümə işində elə sahələr də var ki, buraxılan səhvlər bağışlanılmır. Məsələn, tibb sahəsində tərcümə zamanı edilən səhv faciə ilə nəticələnmə bilər. Belə ki, ispanidilli mühacirin ingilis dilində dərman şüəsi üzərində “gündə bir dəfə (once a day)” birləşməsindəki “once” sözü ispan dilində “on bir” sözünə oxşadığından 11 həb qəbul edilməsi əsl faciəyə səbəb olmuşdur. Bu da linqvistik çaşqınlığın nəticəsidir².

Biz tərcümə prosesində buraxılan səhvləri xarakterinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa üstünlük vermişik: 1) termin seçimində; 2) sintaktik quruluşda; 3) mənbə mətnin düzgün anlaşılmasında; 4) cümlənin uzlaşmamasında; 5) durğu işarələrinin düzgün qoyulmamasında.

Fəslin ikinci yarımfəslində tərcümə zamanı çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin yaratdığı problemlərdən bəhs olunur. Fikrimizcə, çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı daha çox rast gəlinən çətinliklərdəndir. Tərcümə prosesində hər hansı bir frazeoloji

¹ Hendry J.F. A definite study of “Your Future in Translating and Interpreting”, N.Y.: Richard Rosen Press, 1969, p. 12

² Mistranslation lands CNN in hot water, ITIA Bülleten, February, 2006, p. 2

birləşmənin çoxmənalılığı kontekst daxilində təhlil olunarkən frazeoloji birləşmənin hansı mənada işləndiyini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bu isə həmin ifadəni işlədən hər kəsin fərdi düşüncəsi əsasında müəyyən ola bilər. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin tam adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün həm mənbə, həm də reseptor dilin frazeoloji imkanlarını nəzərə almaq lazımdır. Həqiqətən, reseptor dildə frazeoloji sistem nə qədər çox inkişaf etmiş olsa, mənbə dildən frazeoloji birləşmələrin transformasiyası da bir o qədər asanlaşa bilər. Fikrimizcə, hər hansı bir dili lazımi səviyyədə bilmədən bu və ya digər materialı tərcümə etməyə cəhd etmək bir çox yalnızlıqlara gətirib çıxarır. *Ice melts at 0° C* – Buz 0° C-də əriyir; *Money melts in his hands* – Pul onun əlində əriyir, su kimi axır, xərclənir və s. Yaxud da, *He lost his money* – O, pulunu itirdi; *He lost his head* – O, başını itirdi; *He broke the cup* – O, fincanı sındırdı; *He broke her heart* - O, (qızın) ürəyini sındırdı və s.

Hər bir frazeoloji vahid əsl xalq yaradıcılığıdır. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin ümumi mənasında hər bir xalqın öz adət-ənənəsinin, vərdislərinin, yaşadığı şərait və gündəlik yaşam tərzinin inikası dayanır. Hesab edirik ki, bu, frazeoloji vahidlərin tərcüməsinin dəqiq verilə bilməməsinin səbəblərindən biridir. Buna görə də ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşmələri kimi tərcüməsini vermək özünü doğrultmur.

Fəslin üçüncü yarımfəslində atalar sözü və məsəllərin tərcümədə yaratdığı problemlər şərh olunur. İngilis dilində atalar sözü və məsəllərin təxminən 200-nün Azərbaycan dilində ekvivalenti vardır: *No smoke without fire* – Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz; *No pain, no gain* – zəhmət çəkməsən barını görməzsən; *One swallow can not make spring* – bir güllə bahar olmaz; *The pot calls the kettle black* – kor kora kor deməsə bağı çatlar; *as you sow you will mow* - nə əkərsən, onu da biçərsən; *man may meet, but mountains never* – dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr; *Easy come, easy go* – Haynan gələn, vaynan gedər və s.

Onların frazeoloji vahidlərdən fərqi ondadır ki, atalar sözü tam bitmiş bir fikri, mülahizəni ifadə edirsə, frazeoloji birləşmə isə tam və bitkin bir fikrin sanki bir hissəsini, bir məfhumu, ifadə edir. Mahiyyət etibarilə zərbi-məsəllər həmişə müstəqil mənalı olur. Biz konkret faktlar əsasında ingilis dilində işlənərək, Azərbaycan dilində ancaq öz ekvivalenti ilə anlaşılan atalar sözləri və zərbi-məsəllərə aid bir sıra misallar göstərmişik; ingilis dilində frazeologizmlərin müəyyən bir qismi atalar sözləri və məsəllərin ixtisarla işlənməsi sayəsində formalaşır. Məsələn: *a clean hand wants no washing* – təmiz insana zaval yoxdur atalar sözündən

yaranan *a clean hand* – təmiz əl fikrini, *an old fox cannot be caught by chaff* – qoca tülkü tələyə düşməz atalar sözündən *an old fox* – təcrübəli adam frazeologizmi, *every stable has a black sheep* – hər sürünün bir qotur keçisi var, atalar sözündən *a black sheep* – üz qarası və s. kimi frazeoloji vahidlər yaranmışdır.

Hər bir xalqın atalar sözləri, zərbi-məsəlləri və frazeoloji vahidlərinin tərcüməsi zamanı onlar arasında olan milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır, çünki onların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır. Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı iki əsas prinsip nəzərə alınmalıdır: 1) atalar sözlərinin və məsəllərin tərcüməsində onların formasına və məzmununa diqqət yetirərək tərcümə etmək, 2) tərcümə zamanı atalar sözləri və məsəllərin əvəzinə mənaca onlara uyğun gələn konkret leksik-semantik vahidlərdən istifadə etmək.

Üçüncü fəsil **“Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində istifadə olunan üsullar”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki frazeoloji vahidlərin tərcüməsində müxtəlif prinsip və üsullar vardır. Onlardan biri *ekivalent tərcümə* üsuludur. Belə frazeoloji vahidlərin başqa dilə tərcüməsi, adətən, ciddi bir çətinlik törətmir. Məsələn, *armed to the teeth* (dişinə qədər silahlanmaq). *Kalka yolu ilə tərcümə* olunan bu cümlədə mənbə dildəki ekspressivlik saxlanılır.

The moon is not seen when the sun shines – Gün çıxanda ay görünməz olur yaxud ay yoxa çıxır.

İdiomatik tərcümə üsulu. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı uyğun ekvivalentlərin və analoqların seçilməsini idiomatik üsul kimi qiymətləndirmək olar. Bu üsul nəticəsində tərcümənin adekvatlığına nail olmaq olar. Məsələn, *Achilles heel* – Axilles dabanı (Axillesin ən zəif yeri), *a drop in the bucket* – deryada bir damcı su və s. kimi frazeoloji birləşmələrin tərcüməsini analoji tərcümə adlandırma bilərik.

İngilis dilinin frazeoloji vahidlərinin tərcüməsində istifadə edilən üsullardan biri də *analoji üsuldür*. Mənaca eyni, obrazca fərqlənən bu sayaq frazeoloji vahidlər leksikoqrafik mənbələrdə çoxluq təşkil edir. Analoji sayılan frazeoloji vahidlərin əsasında hər xalqın öz obrazı dayanır. Məsələn: *That cat won't jump* – keçəl suya getməz, bu kələk baş tutmaz.

Tərcümə prosesində istifadə olunan üsullardan biri də frazeoloji cəhətdən qarşılığı olmayan birləşmələrin bir qismi lüğətlərdə *təsviri tərcümə* yolu ilə verilən üsuldür. Məsələn: *to cut a feather* – bir işin mahiyyətini həddindən artıq təfərrüatı ilə danışmaq; mənasız şeydən ötrü mübahisə etmək.

Birinci yarımfəsildə frazeoloji birləşmələrin kateqorial və diferensial əlamətləri təhlil olunur. Frazeoloji birləşmələrin malik olduqları əlamətləri belə səciyyələndirmək olar: kateqorial və qeyri-kateqorial. Kateqorial dedikdə, onu səciyyələndirən fərqləndirici və ya diferensial əlamətləri, qeyri-kateqorial əlamətlər dedikdə isə, onun üslubi çalarlara malik olması, ekspressiv-emosional ifadəliliyi və s. kimi əlamətlər nəzərdə tutulur. Kateqorial əlamətlər frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən, onların bir kateqoriya adı altında birləşməsini təmin edən əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərin məcmusudur. Qeyri-kateqorial əlamətlər isə ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir və kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətçisi kimi çıxış edir. Bu cür əlamətlər nitqdə bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Qeyri-kateqorial əlamətlər bəzən frazeologizmlərdə daimi xarakter daşıyır. Əlbəttə, onlar əsas kateqorial əlamət sayılmır, frazeologizmlər keçid mərhələsində olur və frazeologizmləşmə prosesi keçirir. Kateqorial əlamətlərin varlığı frazeoloji birləşmələrin dildə mövcudluğunun təminatçısı kimi çıxış edirsə, qeyri-kateqorial əlamətlər kateqorial əlamətləri müşayiət edir.

Frazeoloji birləşmələrin mövcudluğunu şərtləndirən kateqorial əlamətlər bunlardır:

- 1) dildə hazır şəkildə olurlar;
- 2) struktur cəhətdən qapalıdırlar;
- 3) semantik cəhətdən bütövdürlər;
- 4) sözbəsöz tərcümə oluna bilmirlər.

Bunların hər birinin əsasında isə sabitlik, məcazilik, obrazlılıq və emosionallıq keyfiyyətləri durur. Bu kateqorial əlamətlərin bir söz, birləşmə və ya cümlə daxilində eyni vaxtda cəmləşməsi əsas şərtidir.

Bu yarımfəsildə tanınmış rus dilçiləri A.V.Kuninin, A.İ.Smirtitski-nin frazeoloji mənanın təsnifi prinsiplərindən bəhs edilir və onun bizim tədqiqatımızla bağlılığına münasibət bildirilir.

İkinci yarımfəsildə tərcümənin yaranmasında ekvivalentliyin rolu işıqlandırılır. Ekvivalentlik bu və ya digər vahidin başqa bir dildə olan qarşılığı ilə tam eyniyyət təşkil edir. Ekvivalentlik, əsasən, konkret nitq vahidlərinin müqayisəsi zamanı aşkar olunur, bu zaman müqayisə olunan dillər arasında kifayət qədər oxşarlıq və ekvivalentlik üzə çıxır. Bu, təkcə dil faktları ilə izah edilmir, burada xalqın psixologiyası və mədəniyyəti və digər məsələlər nəzərə alınmalıdır. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələrinin təhlili göstərir ki, bu sahədə həmin dillər arasında xeyli oxşarlıqlar vardır.

Məsələn: *to open smb.'s eyes to smth* – bir kəsin gözlərini açmaq (həyata); *to bind hand and foot* – əl-ayağını bağlamaq; *to knit one's brows*

– qaş-qabağını sallamaq və s. kimi frazeologizmlər ekvivalent dil vahidləridir. Onların transformasiyası, yəni bir dildən başqasına köçürülməsi heç bir çətinlik törətmir.

Üçüncü yarım fəsildə tərcümə məsələləri ilə birbaşa bağlı olan enantiosemiyanın – daxili əksmənalılığın tərcümədə rolu şərh olunur; enantiosemiya intonasiya ilə əlaqədar əks mənanı bildirir. Bu termin leksik vahidlərlə yanaşı, frazeoloji birləşmələrə də xas xüsusiyyətdir. O, həm təsdiq, həm də inkar məfhumu bildirir.

Məsələn: *I am warm today* – Bu gün özümdə deyiləm və bu gün mənə istidir. Göründüyü kimi, *to be warm* frazeoloji birləşməsi ikili xüsusiyyətə malikdir və əks mənada işlədilərək məcaz növü yaratmışdır: *to nod or to shake the head* birləşməsi həm razılıq, həm də narazılıq bildirir. Bu birləşmələrin hansı mənə daşması işləndiyi situasiyadan aydın olur. Məsələn: *If your father knows that you have drunk wine borrowing money, he will kill you - he said. Nickolas confirmed by shaking his head* – Əgər atan bilsə ki, sən borc alıb şərab içmişən, səni öldürəcək, o dedi. “Nikolas başını yelləyərək təsdiqlədi” cümləsindəki *to shake his head* “başını yırğalamaq” situasiyadan asılı olaraq razılıq mənasını bildirir, yəni fikri təsdiq edir. Amma *Who has written this rumour, can I know?.....the rector shook his head... I can not tell¹* – Bilmək olar, bu şayiəni kim yayıb?...rektor başını yırğaladı... *Mən deyə bilmərəm* cümləsindəki *to shake one's head* isə fikri inkar edir.

Beləliklə, eyni leksik tərkibə və sintaktik quruluşa malik olan frazeoloji birləşmə ikili mənə daşıyaraq təsdiq və inkar formalarında ifadə edilir.

Tədqiqat işi aşağıdakı ümumiləşmələrlə nəticələnir:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələri qarışdırmaq olmaz. Onların arasında kifayət qədər fərqli cəhətlər özünü göstərir. Frazeoloji birləşmələr semantik və qrammatik cəhətdən bölünməz vahidlərdir və onlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.
2. İdiomlar adı ilə tanınan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinə müvafiq idiomatik ifadələrlə, yaxud da dilin bütün daxili imkanlarından istifadə etməklə leksik müvafiqliklərlə tərcümə edilməlidir.

¹ Gowers E. The Complete Plain Words, 2nd edition London: Her Majesty's Stationery Office, 1973, p. 61

3. İngilis dili frazeologiyasının Azərbaycan dilində leksik və frazeoloji ekvivalentləri olmayan tiplərinin tərcüməsi zamanı onların ya ümumi frazeoloji mənası, ya da əsas tərkib hissələrinin semantikasına əsaslanmaq lazımdır.
4. İngilis dili frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi bir sıra əsas struktur-semantik tipləri aşkar etməyə imkan verir: a) frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinə ən müvafiq ifadələrin köməyi ilə tərcümə edilməlidir, b) ingilis dili frazeoloji birləşmələrinin bir çoxunun Azərbaycan dilində analoqları da vardır. Bunların birinci və başlıca səbəbi hər iki xalqın həyat və məişətində, düşüncə tərzində özünü göstərən ümumi, bəzən də bir sıra oxşar cəhətlərin olması, ikinci səbəb isə frazeologiya sahəsində beynəlxalq mübadilə ilə bağlıdır.
5. Tutuşdurma nəticəsində aydın olur ki, ingilis və Azərbaycan dillərindəki frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasındakı asılılıq onların bölünməzliyinə səbəb olur və frazeoloji vahidlərin mənalılarının invariantlığı saxlanılır, çünki belə asılılıq frazeoloji vahidlərə xas olan əsas keyfiyyətlərdən hesab olunur.
6. Bir sıra frazeoloji vahidlərdə komponentlərin nisbətən uyğun nitq vahidləri ilə əvəz olunması mümkündür, bəzilərində variativlik dəyişkən komponentlərin normativ əvəz olunması ilə uyğun gələ bilər, bəzilərində isə bu yalnız oxşarlıq sayəsində mümkündür. Burada variativlik olmasa da keçinmək olar, amma bu halda invariantlıq saxlanılmalıdır.
7. Tərcümə prosesində birləşmənin komponentlərinin üç məna tipinə rast gəlinir: referensial, pragmatik və dildaxili: çünki onlar daim bu mənalıların daşıyıcıları kimi çıxış edir.
8. Frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemlərinin tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onların tərcüməsi bəzən lüğəvi tərcüməyə uyğun gəlməyə də bilər, tərcümə öz müstəqil leksik mənalılarına əsaslanmaqla həyata keçirilə bilər. Burada əsas problem, onların konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, eyni zamanda antonimik və metonimik tərcümə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməkdən ibarətdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

- 1) Frazeologizmlər və onların növləri // Bakı Dövlət Universiteti, İSSN-2218-7588. E-ISSN 2219-5513. Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, 4 (88), Bakı, 2013, s. 78-81
- 2) Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində obrazlılıq və emosionallığın rolu // Bakı Dövlət Universiteti, İSSN-2218-7588. E-ISSN 2219-5513. Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal, 3 (91), Bakı, 2014, s. 96-97
- 3) Qloballaşma dövründə frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlik kateqoriyası / Respublika elmi-praktik konfrans. “XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə” Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 25-26 noyabr 2014, s.135-136
- 4) Tədris prosesində frazeoloji birləşmələrin təsviri yolla izahı / “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 4-5 may 2015, s. 184-186
- 5) О разграничении синонимии и вариативности в области фразеологических единиц // Вісник Дніпропетровського Університету Імені Альфреда Нобеля. Серія «ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ». ISSN 2222-551X. 2015. № 1 (9). с. 160-163 Vestnik elmi jurnal, 1(9)2015, Dnepropetrovski 2015, s.160-163
- 6) Frazeoloji birləşmələrin sərbəst və sabit birləşmələrlə oxşar və fərqli cəhətləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 8, «Elm və təhsil», Bakı 2015, s. 153-157, İSSN 2224-9257
- 7) Distinction between endocentric and exocentric meaning of phrasal units / Beynəlxalq konfrans. “Научные исследования в сфере гуманитарных наук»: открытия XXI века, 4-5 февраля 2016 года, Пятигорск 2016, s. 58-61, ISBN 978-5-4220-0630-4
- 8) Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində ekvivalentliyin rolu // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı-2016, № 2, s. 116-119, ISSN 2221-8432
- 9) Atalar sözü və məsələlərin tərcümədə yaratdığı problemlər // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №3, Bakı 2016, s. 57-61, ISSN 2221-8432
- 10) Frazeoloji birləşmələrin kateqorial əlamətləri / Beynəlxalq konfrans: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan

Dillər Universiteti. Rusiya EA Sibir Bölgəsinin Filologiya İnstitutu. "Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri". Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, Azərbaycan, 20-21 oktyabr 2016, s. 116-118

**ПРОБЛЕМЫ ПРИ ПЕРЕВОДЕ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ**

Р Е З Ю М Е

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения», списка использованной литературы на азербайджанском, русском и английском языках и некоторых источников из интернета.

Во «Введении» обосновываются актуальность избранной темы, объект и предмет исследования, также определяются цель и задачи, ее научная новизна, методы, теоретическая и практическая значимость, источники исследования, сформулированы основные положения, выносимые на защиту, дана научная информация об апробации работы и ее структуре.

Первая глава диссертации «Проблемы фразеологических сочетаний», состоящая из трёх подглав, посвящена истории исследования фразеологических сочетаний в языкознании. В этой главе рассматриваются пути образования фразеологических сочетаний, история исследования проблем, возникающих при переводе фразеологических сочетаний, а также образование свободных сочетаний, их сходные и отличительные черты с фразеологическими сочетаниями.

Вторая глава «Проблемы, появляющиеся при переводе фразеологических сочетаний в разносистемных языках» состоит из трёх подглав. В этой главе исследуются проблемы, связанные с переводом фразеологических сочетаний в разносистемных языках. Здесь также рассматриваются трудности, которые появляются при переводе; проблемы, возникающие при переводе многозначных фразеологических сочетаний, пословиц и поговорок.

Третья глава называется «Методы, используемые при переводе фразеологических сочетаний» и состоит из трёх подглав. Эта глава посвящена методам, используемым при переводе, категорическим дифференциальным признакам фразеологических сочетаний, роли эквивалентности и энантиосемии – внутренней поляризации значений при переводе.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

TRANSLATION PROBLEMS OF PHRASEOLOGICAL UNITS

S U M M A R Y

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, and corresponding scientific references in Azerbaijani, Russian, and English languages and internet sources.

In the Introduction of the thesis the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significances of the research, its methods, goals and objectives of the research, provisions introduced to the defense, research and scientific information on approbation, and structure of the research are given.

The first chapter of the thesis called “The problems of phraseological units” consists of three subchapters. This chapter is dedicated to the history of research of phraseological units in linguistics. The ways of forming phraseological units, the research history of problems of translating phraseological units, the formation of free-word groups, similarities and differences between phraseological units and free-word groups are described in this chapter.

The second chapter titled “The problems of translating English and Azerbaijani phraseological units” consists of three subchapters and contains the translation problems of phraseological units in non-kindred languages. This study examines difficulties in translation, translation problems caused by multiple meaning phraseological units. The chapter involves the problems in translating proverbs and sayings as well.

The third chapter called “The ways used in translation of phraseological units” has three subchapters and studies the categorical and differential features of phraseological units. The importance of equivalence and enantiosemy in translation are also investigated in this chapter.

In conclusion the main points of the thesis are summarized and put forward.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

На правах рукописи

НИГЯР ВАГИФ кызы СЕЙИДОВА

**ПРОБЛЕМЫ ПРИ ПЕРЕВОДЕ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ**

5704.01-Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2017